

У серійному виданні Угорської академії наук *Studia Archeologica* (1991, XI) опублікована досить велика монографія відомого угорського археолога Чанада Балінта «Південна Угорщина в X столітті». Текст монографії, що налічує 288 стор., 15 табл., 60 рис., в основному, відповідає кандидатській дисертації автора, захищеній ще у 1975 р. Книга була підготовлена в кінці 70-х рр., проте видана тільки зараз, без суттєвих змін у текстовій частині. Незважаючи на це, книга актуальна, чому значною мірою сприяла «вічна» тематика угорської археології та історії — культура угорців в X ст., тобто епохи знаходження батьківщини (*Landnahmezeit*). У виданні монографії Ч. Балінта ми вбачаємо наслідування традиції фундаментальних досліджень Н. Феттїха, Д. Ласло, І. Дієниша, Д. Дйорффі, І. Бона та ін. угорських дослідників.

Дотримуючись історіографічної традиції, дослідник розглядає широкий спектр проблем господарства, соціальної структури населення Карпатської котловини, проте головне місце у роботі посідають питання етнічного складу угорських племен, виділення локальних груп, походження білобродської культури. Деяким з цих питань автор присвятив окремі дослідження, опубліковані у 70—80-х рр.¹ Особливу цінність роботі надають нові матеріали з розкопок автора, співставлення елементів різних культур: аварської, болгарської, візантійської з культурою Угорщини X ст., аналіз етнічного складу білобродської культури, геоботанічний фактор території. Для читача стають в пригоді додатки: археологічна карта пам'яток Угорщини епохи знаходження батьківщини і Стефана I, список пам'яток з короткою характеристикою знахідок.

Цілий ряд питань, розглянутих автором монографії, становить великий інтерес для українських археологів з кількох причин. По-перше, значна частина протоугорських племен у першій половині IX ст. покидає батьківщину на Південному Уралі і Нижньому Прикам'ї, де вони залишили кушнаренківську культуру (Башкирстан), і переселяються у Леvedії Костянтина Багрянородного. Час перебування угорських племен у Леvedії, яку розміщують поблизу Хозарії, вірніше на північ від салтівської культури, збігається з періодом становлення Київської держави у боротьбі з Хозарією у 30-і рр. IX ст. В цей же час угорські племена зайняли Етелькюз, тобто Межиріччя (Ателькузу Костянтина Багрянородного) — територію між Дніпром і Дністром, і перешкодили поверненню посольства русів до Києва. Складні відносини між угорцями, печенігами, кабарями і хозарами завершилися переселенням перших через Велецький перевал Карпат у долину Тиси. Безпосередньо причиною для виселення з Ателькузу був жорстокий розгром у 895—896 рр. від печенігів та болгарських військ Сімеона². По-друге, розкопки дружинних поховань під Києвом та Черніговом виявили значний пласт угорських елементів, пов'язаних із спорядженням вершників. Згідно статті літопису від 898 р., урочище Угорське під Києвом пов'язане з перебуванням угрів під Києвом. З досить пізнього та тенденційного джерела — твору угорського «Аноніма» — «Діяння угорців» (1196—1203 рр.), Алмуш — батько вождя Арпада, проводив воєнні дії проти русів і осадив Київ.

Джерелознавча частина роботи (розділ I) становить собою дбайливо виконану публікацію матеріалів з могильників X ст. (розкопки автора). Деякі з них досліджені в кінці 60-х — початку 70-х рр. (Яношсалаш, Сьорег), а на інших розкопки ведуться з 30-х рр. (Гадорш, Еперьеш). Рання дата комплексів підтверджується аналогіями, у т. ч. з України, Фатиницьким скарбом і з поховальних пам'яток Казахстану, Киргизії. Увагу автора привертає і така категорія поховального інвентаря, як фрагменти тканин з поховань 1 і 2 у Яношсалаша і поховання 5 біля Епер'еш. Проте наведені схеми плетіння ниток не відображують основу і уток (табл. III, 4; рис. 20). Велике враження справляють етнобумовлені деталі головного убору — накісники у вигляді круглих металевих блях із зображенням звіра і угорської пальметки (*Zierscheide*).

Е. А. Халікова вважала, що ці прикраси у X ст. змінили форму — з шумлячих підвісок на ланцюжки перетворилися на великі листоподібні або круглі бляхи, не знайдені у Велико-Тиганському могильнику. Проте у Каранаєвських курганах (курган 3, поховання 32), синхронних давньоугорським могильникам, у тому числі кургану 4 із Земпліна (X ст.), знайдена ажурна бляха, орнаментальний декор якої досить близький до орнаментики угорських сумок³. Добре відомий могильник Гадорш у 1970 р. порадував цікавою знахідкою — сідлом з поховання 3, західна частина якого була досліджена ще у 1933 р. Кістяні, багато орнаментовані накладки були виявлені при похованні коня, і зафіксовані з точністю до 1 см. Відповідно до цього, була реконструйована передня і задня луки, а потім і все сідло лопатного типу. Зазначимо, що реконструкція Ч. Балінта відтворює так зване гунське сідло, добре відоме з матеріалів могильника на р. Дюрсо IV—V ст. та за знахідками з Верхнього Чірюта VII—VIII ст.

Невеликий розділ монографії розкриває зв'язки населення Угорщини південного напрямку з Болгарією і Візантією, що напевно відбиває своєрідність регіону, розташованого між Великою Моравією і Болгарією. На нашу думку, складність питання полягає в тому, що в X ст. на території

Лівобережжя Дунаю (Альфольд) зберігалося населення, що входило в державу Святополка I (877—894 рр.) і Болгарії і мало сталі торговельні зв'язки з часів Аварського каганату.

З метою виявлення регіональних особливостей угорських племен, що переселилися з Ателькузу в Карпатську котловину, Ч. Балінт провів стилістичний аналіз підвісок головного убору (розділ III). Типологія цих прикрас, а також каптана виявила їх етнообумовленість для угорських племен у X—XI ст. Виділені типи нижніх і верхніх ланцюжків листоподібних підвісок, знахідки яких картографовані і співставлені із знахідками прикрас інших типів: накладок на сумки, круглих блях, а також монет. Аналіз матеріалів, на думку автора, свідчить про локальні особливості двох регіонів — Південної і Північної Угорщини.

Розділ, присвячений білобродській культурі (IV), написаний з полемічним запалом і порушує складні питання етнічного змісту населення Угорщини X—XI ст. Розглянувши історіографію питання, автор виказує думку, що білобродська культура залишена представниками бідніших верств угорських племен у X—XI ст. Причиною обгрунтування цієї оригінальної концепції походження археологічної культури від «рядового» населення, «бідноти», за виразом Ч. Балінта, є нестача археологічних джерел для епохи знаходження батьківщини (кінець IX — перша половина X ст.). Можна погодитися з тим, що ідеалізоване уявлення угорців цієї епохи в якості пануючих вершників, і слов'ян — об'єктів експлуатації, потребують ретельного коректування. Сформульована Й. Хампелем відмінність груп населення (А — угорців, Б — слов'ян) була прийнята Л. Нідерле, Я. Ейснером, Г. Фехером та іншими дослідниками, які здійснили спробу уявити складний, багатоступінчастий процес злиття угорського і слов'янського етносів. Д. Ласло, навіпаки, пов'язував зникнення багатих поховань угорців епохи Арпадів з прийняттям християнства, тобто після 997 р. Ч. Балінт, не задоволений періодизацією білобродської культури, запропонованої З. Вана, який опустив нижню дату до середини X ст., повністю погодився з Б. Сьоке, який започаткував культуру з рубежу IX — початку X ст. Високу оцінку у автора отримали роботи вчених (Б. Сьоке, А. Точика та ін.), які віднесли культуру до рядового угорського населення. Не вдавшись до детального розбору матеріалу, який також свідчить про впливи культур Великої Моравії, Болгарії і Візантії на речовий комплекс білобродської культури, зазначимо, що походження «обола Харона» у носіїв цієї культури не можна пов'язувати «в першу чергу з угорцями». Аналіз поховань Велико-Тиганського могильника свідчить про вживання монет тільки в якості прикрас — всі вони пробиті або з вушками. Використання обола у Польщі і на Русі все ж таки можна розглядати через візантійські впливи на обрядовість, а s-подібні скроневі кільця — з слов'янським етносом.

Речові знахідки, на думку автора монографії, свідчать про різні етнічні традиції у «конгломераті груп» населення Угорщини X ст. Проте місцевому доугорському населенню автор відводить роль не субстрата для майбутньої культури Угорщини, а незначної меншості. На думку Ч. Балінта, угорські племена на зайнятих територіях перевищували чисельністю слов'ян і тому угорська мова перемогла слов'янську. Проте відомо, що основним населенням Панонії, до появи угорських племен, згідно угорському «Аноніму» та давньоруському літопису були слов'яни, болгари і волохи. Останні займалися чабануванням і були залишками романізованого населення. Головною причиною змішування угорців і слов'ян дослідники вважають знищення основної маси населення під час невдалої війни з Болгарією: «Коли турки (угорці. — Р. О.) вирядилися у военний похід, пацінакіти (печеніги. — Р. О.) разом з Сімеоном прийшли проти турок, винищили цілком їхні сім'ї і нещадно вигнали звідти турок...»⁴. Після розпаду Великої Моравії Святополка I, «залишки населення розсіялися, перебігаючи до сусідніх народів, болгар, турок, хорватів та інших народів»⁵. Розкопки слов'янських поселень у Північно-Східній Угорщині біля Вашарошнаменя та по течії Тиси і Бодрога встановили верхню дату — початок або середина XI ст. За картами Ч. Балінта, саме тут розміщувався один з локальних варіантів угорської культури у X ст., у тому числі більшості знахідок накладних блях для сумок, дирхемів. Мабуть, дослідження походження білобродської культури є справою археологів після вивчення локальних землеробських культур.

Незначна кількість поховальних пам'яток угорських племен епохи знаходження батьківщини пов'язана з рисою господарства — табірним кочуванням, першою стадією кочування, яка залишає тільки окремі поховання⁶. На відміну від Болгарії, де праболгари не вступали у военний конфлікт із слов'янами, в Панонії угорці завойовували життєвий простір у боротьбі з волохами і слов'янами. Тому мовне протистояння набуло політичного змісту і в Панонії перемогла мова завойовників. Такий, більш традиційний, погляд на проблему історії Угорщини X ст. пояснює і створення землеробської бази держави Іштвана I Святого, і спадщину пізньоаварської епохи.

Додаток у вигляді списку пам'яток (334) має посилюючий апарат і покажчик за групами знахідок — класифікацію по групах А і Б (за Хампелем). На жаль, як було вже сказано, книга чекала видання майже 15 років і тому тільки у післямові автор зробив спробу критично осмислити свої висновки у світлі досліджень 80-х рр. Незважаючи на це, дослідження Ч. Балінта становить значний внесок у вирішення питань історії Угорщини епохи знаходження батьківщини. Зважаючи на різноманітну методіку дослідження матеріалу, вивчення проблеми набуває системного характеру, а вирішення етнічних питань відзначається енциклопедичними поглядами автора.

Р. С. ОРЛОВ

Одержано 15. 07. 1992

¹ Balint Cs. A magyarsag es az un bijilo brdoi kultura // Cumania.— 1976.— N 4.— S. 225—252.

² Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991.— С. 159; Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 347; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.— М., 1990.— С. 207.

³ Халикова Е. А. Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья // СА.— 1976.— № 3.— С.147; Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв.— М., 1981.— С. 113, рис. 58, 25.

⁴ Константин Багрянородный. Указ. соч.— С. 165.

⁵ Там же.— С. 169.

⁶ Плетнева С. А. Кочевники Средневековья.— М., 1982.— С. 29, 112.

Ch. Balint. Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10 Jahrhundert // Böhlau Verlag.— Wien-Köln, 1989. 304 с., 131 рис., 7 карт.

У археологів та істориків Східної Європи, зокрема України, Балканського півострова та Центральної Європи живе зацікавлення викликає проблема археології і ранньосередньовічної історії степів цього регіону, свідченням чого є і рецензована монографія: «Археологія степів. Степові народи між Волгою та Дунаєм від VI до X століть». Вона написана відомим угорським археологом Чанадом Балінтом, який добре знає не тільки свою вітчизняну та західноєвропейську, але й російськомовну літературу. Крім того, автор опрацював значні колекційні фонди в музеях багатьох країн, в тому числі Росії та України. У цьому якраз і є перевага книги — від європейських вона відрізняється значно більшим обсягом використання російсько-українських матеріалів і літератури, від вітчизняних — більш поглибленим знанням європейських.

Монографія цікава і для українських археологів, оскільки більша частина її присвячена або як чи інакше охоплює й матеріали степів України. Для цього досить звернутись до змісту самої книги. Вона, крім невеликого вступу самого автора і видавця Халка Діама, обширних і досить цінних в інформаційному відношенні додатків, складається з чотирьох взаємозв'язаних частин, відповідно названих: Східна Європа, Авари, Угри, Тюрки. Кожен з розділів відкривається з визначення автором хронологічних рамок: від VI до X ст.

Разом з тим, у першій частині, присвяченій загальній історико-археологічній характеристиці степів Східної Європи у I тис. н. е., автор розглядає і деякі більш ранні періоди, зокрема й IV—V ст., вважаючи, що з цього часу починається зміна археологічної ситуації в степах Східної Європи (с. 13). Однак, гадаємо, що ці зміни, особливо в східних та північно-східних районах згаданого регіону, починалися ще раніше — в крайньому разі не пізніше II—III ст. н. е.

Цікаво, хоч і досить коротко, в цій же першій частині розглядається питання про час появи, витоки і культурно-археологічний зміст таких історично відомих в писемних джерелах племен, як окури-оногури, авари, болгари Великої Болгарії — утригури і кутригури, акацири і сарагури, а також, майже завжди ворогуючі з ними, сабіри. Останніх автор пов'язує з вихідцями з Сибіру і гадає, що це було раннє ім'я древніх угорців. На жаль, ця точка зору, яка неодноразово викладалася в літературі, поки що нічим, крім не дуже чіткого й етимологічно небездоганного співставлення назв «саварти-савіри-сабіри-Сипир-Сибір», не аргументується.

Перша група етнонімів віднесена автором до VI—VII ст. До VIII—X ст., на думку Ч. Балінта (с. 14—17), відносяться побутування таких етнонімів, як хозари, угри-мадяри, печеніги і болгари, особливо чорні. Слід було б відзначити, що таке членування досить умовне і неповне — упущено, наприклад, широке побутування в обох періодах таких етнонімів як болгари, савіри, тюрки-мадяри тощо.

Далі в першій частині розглянуті історико-археологічні області на захід від Волги: Кавказ, Волго-Донська область, регіон салтово-маяцької культури, Крим, область від Середнього Дніпра до Дністра і область між Дністром і нижньою течією Дунаю. Уже з цих назв видно, що автор не завжди дотримується обраного ним природно-географічного принципу виділення розглянутих